

GLANS OP HET WAD

GLANS OP

DICK HOEKSTRA

HET WAD

**TEXEL, VLIELAND, TERSCHELLING, AMELAND EN
SCHIERMONNIKOOG**

Uitgeverij Noordboek

© 2020 Dick Hoekstra | Uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp en boekverzorging Barbara Jonkers
Foto's Dick Hoekstra

ISBN 978 90 5615 498 1
NUR 500 | 410

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Uitgeverij Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

INHOUD

- 7 Woord vooraf
- 9 In vogelvlucht: het ontstaan van de Nederlandse Waddeneilanden

TEXEL

- 13 Inleiding
- 16 Texel als Waddeneiland
- 19 Bestuur en ontstaan: ontwikkelingen van een eiland door de eeuwen heen
- 25 Verkenning van het Oude Land
- 42 Cultuurhistorisch landschap: schapenboeten, tuunwoaltjes en stolpboerderijen
- 45 Eilander economie en een focus op toerisme
- 51 De Cocksdorp en Eierland: over de vuurtoren en de opstand van de Georgiërs

VLIELAND

- 59 Inleiding
- 65 Het ontstaan van Vlieland en de rol van de kloosters
- 69 Bestuur en ontwikkeling tot maritiem verkeersknooppunt
- 73 West-Vlieland, het verdwenen dorp
- 77 Oost-Vlieland, het maritieme vervolg en de consequenties
- 80 Cultuurhistorisch landschap: strekdammen, dijken en Kroon's Polders
- 84 De Vliehors, Sahara van het Noorden
- 87 Oost-Vlieland, beschermd dorpsgezicht en Rijksmonumenten
- 93 De Rode Kabouter op het Vuurboetsduin
- 96 Toerisme op Vlieland

TERSCHELLING

- 99 Inleiding
- 103 Het ontstaan van Terschelling: Wexalia en De Schelling

- 105 Bestuur: van heerlijkheid tot Fries Waddeneiland
- 110 West-Terschelling en de ramp van 1666
- 112 Cultuurhistorisch landschap: duinen, kwelders en polders
- 124 Maritieme speerpunten op Terschelling
- 128 Langs de Hoofdweg: twaalf dorpen
- 147 Ontwikkeling van het toerisme

AMELAND

- 155 Inleiding
- 159 Hoe Ameland ontstond
- 160 Bestuur: De Cammingha-dynastie
- 167 De dorpen op Ameland
- 169 Cultuurhistorisch landschap: torens, kerken en bakens
- 173 Het economische leven
- 182 Ameland en het water
- 188 Ontwikkeling van het toerisme

SCHIERMONNIKOOG

- 195 Inleiding
- 200 Hoe Schiermonnikoog ontstond: schiere monniken op een eiland
- 202 Bestuur: een eiland te koop
- 206 Dorpen op een eiland: over Westerburen, buurtschappen en Oosterburen
- 211 Bescherming tegen het water
- 216 Economische ontwikkelingen door de eeuwen heen
- 221 Cultuurhistorisch landschap: bakens en vuurtorens
- 222 De bezettingsjaren '40-'45
- 224 Toerisme op Schiermonnikoog
- 231 Het instituut Van der Werff

- 233 Tot slot: een paar laatste gedachten

- 239 Bibliografie
- 240 Overige bronnen en brochures
- 240 Geraadpleegde organisaties en websites

WOORD VOORAF

‘Zonder beeld van het verleden hebben we geen zicht op het heden.’ Deze wijsheid is bij uitstek van toepassing bij het krijgen van inzicht in het wel en wee van de eilanden die ‘dobberen’ in Neerlands unieke werelderfgoed, de Waddenzee. Tegenwoordig mogen deze Waddeneilanden zich verheugen in een jaarlijks bezoekersaantal van meer dan twee en een half miljoen gasten.

Er zijn ook andere tijden geweest, tijden waarin nauwelijks een voet op de eilanden werd gezet. Waarom zou je? Bovendien waren ze doorgaans moeilijk bereikbaar. En mogelijk was er een derde reden om de eilanden links te laten liggen. De Waddeneilanden, lang geleden bewoond door monniken en lekenbroeders die een flink aandeel hadden in de ontwikkeling ervan, vooral in agrarische zin, hadden ook iets mystieks. Dat idee bleef eeuwenlang bestaan en werd in 1867 fraai onder woorden gebracht door botanicus Frederik Willem van Eeden (1829-1901), vader van schrijver Frederik van Eeden (1860-1932): ‘Hun oppervlakkige beschrijvingen schrikken den weetgierige af, en zoo blijven die zoo hoogst merkwaardige plekjes van ons land onbezocht en ongekend.’

Vanaf Den Helder aan de Nederlandse kust loopt de Waddenzee door tot aan Esbjerg in Denemarken. Het omvangrijke gebied wordt ‘bewoond’ door ruim veertig Waddeneilanden, die als een ‘parelsnoer’ de Noord- en Waddenzee van elkaar scheiden en het gebied extra glans geven. Het Nederlandse Texel is het grootst, gevolgd door het Deense Rømø en het Duitse Sylt. Het leek mij een interessante en uitdagende onderneming om in het voetspoor van Van Eeden mijn indruk te vormen van dit nu relatief eenvoudig toegankelijke ‘eilandenrijk’. Vooral ook omdat mijn kennis zich eigenlijk beperkte tot ‘enige bekendheid’ met de eilanden Ameland en Schiermonnikoog.

Om die kennismaking met het Wad vorm en inhoud te geven, heb ik mij laten leiden door eerdergenoemde wijsheid. Ik heb mij daartoe globaal verdiept in de geschiedenis van een aantal representatieve, bewoonde eilanden langs de Waddenkust, zowel in Nederland als in het buitenland. Daarna ben ik er rond gaan dwalen met mijn camera, in een poging dat vaak bewogen verleden vast te leggen in een hedendaagse sfeertekening. Op zoek naar een ‘eilandidentiteit’. Het is een enerverende reis geworden. Een avontuurlijke kennismaking met veel onbekends. Hoe het de Nederlandse Waddeneilanden Texel, Vlieland, Terschelling, Ameland en Schiermonnikoog in de loop der tijd is vergaan, wordt hier verhaald.

Dick Hoekstra, februari 2020

Esbjerg

Romo

Sylt

Texel

Den Helder

IN VOGELVLUCHT: HET ONTSTAAN VAN DE NEDERLANDSE WADDENEILANDEN

Om niet verzwolgen te worden door voortdurende aanvallen van de zee, hebben de Waddeneilanden zich door de eeuwen heen moeten ‘inspannen’ om te ‘overleven’, doorgaans met de inzet van menskracht. Regelmatig terugkerende stormvloed en het gebrek aan adequate bescherming tegen dat natuurgeweld hadden hun effect op de wordingsgeschiedenis van het waddengebied. En vooral ook op die van het ontstaan en de uiteindelijke vormgeving van de Waddeneilanden. Het Noord-Nederlandse kustlandschap zag er aan het begin van onze jaartelling aanzienlijk anders uit dan tegenwoordig. Vermoedelijk was het gebied aanvankelijk vooral te beschrijven als een moeilijk toegankelijk, drassig en moerassig gebied.

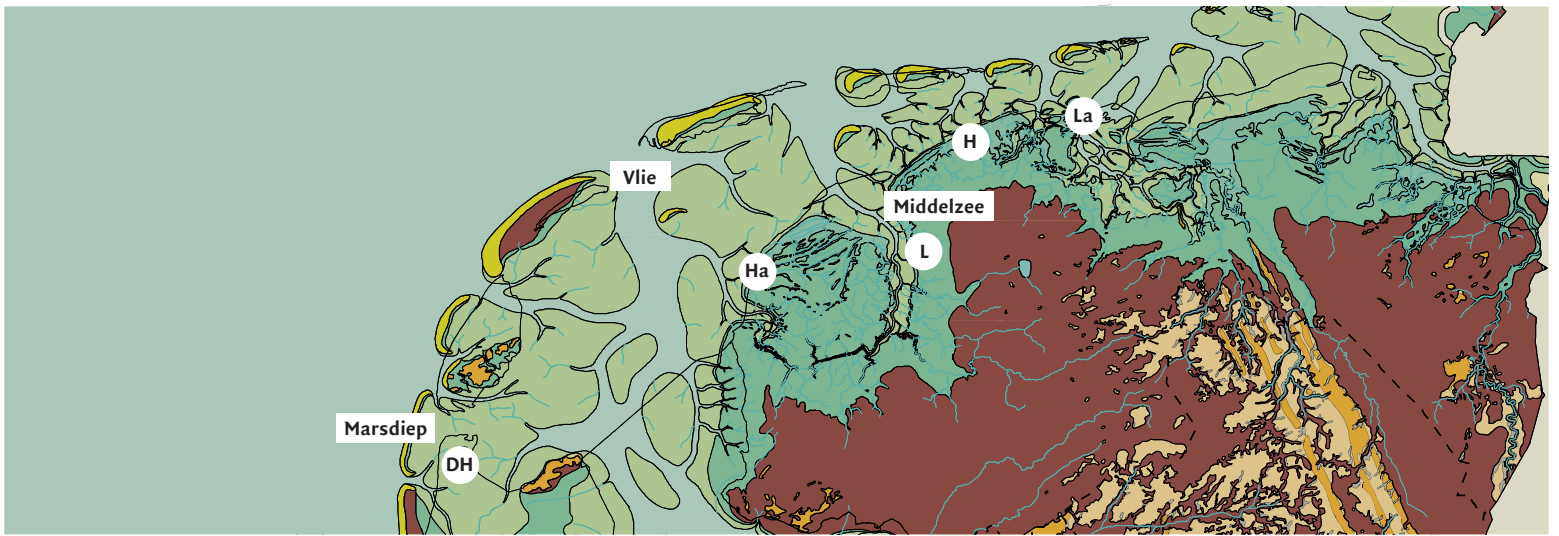
De Allerheiligenvloed van 1170 is naar alle waarschijnlijkheid bepalend geweest in de prille ontwikkelingen die uiteindelijk leidden tot de geografische structuur van de Nederlandse Waddeneilanden zoals we die nu kennen. Deze vloed veranderde het Marsdiep van een klein onbeduidend stroompje door de duinen, gelegen op een verhoogde keileemlaag die de basis vormde voor het ontstaan van het eiland Texel, in een diepe, brede geul. Als gevolg daarvan werd bij opeenvolgende westerstormen en talrijke stormvloed en het water van de Noordzee steeds verder opgestuwd in oostelijke richting. Zo veranderde het Flevomeer tot de Zuiderzee en ontstond langzamerhand die andere, zich in oostelijke richting steeds verder uitdijende zee van Den Helder tot aan het Deense Esbjerg, die we nu de Waddenzee noemen.

De Waddenzee werd aan de zuidzijde begrensd door veen- en kleigebieden. Aan de noordzijde vormden zich zandplaten waar onder invloed van de branding strandwallen werden opgeworpen. Dat was mogelijk omdat ten tijde van de ijstijd voor de kust grote hoeveelheden zand werden afgezet, onder meer door stuwend ijs. Aanlandige wind zorgde als gevolg daarvan, in combinatie met een minder snelle stijging van de zeespiegel, voor een snel toenemende zandafzetting op de strandwallen. En zo ontstonden er duinen. Dat proces werd verder versterkt door de groei van planten, zoals

helmgras. Dit voorkwam dat het zand als het opdroogde weer wegstoof. Gestaag vormden zich zo aaneengesloten duinrijke gebieden, die onder invloed van de getijden niet langer onder water kwamen te staan en daardoor voor bewoning geschikt werden.

Rond het begin van onze jaartelling stabiliseerde dit proces van strandwalvorming, omdat er, na een periode van vijfduizend jaar, steeds minder zand via de Noordzee werd aangevoerd. Wel veranderde het klimaat enigszins, met als gevolg dat er vanaf de vroege middeleeuwen tot aan het begin van de achttiende eeuw sprake was van talrijke stormvloed. Met alle verwoestende gevolgen van dien. Ze werden vaak vernoemd naar – toeval of niet – samenvallende religieuze feest- en naamdagen, zoals de Allerheiligenvloed in 1170, 1570 en 1675, de Sint-Marcellusvloed in 1219, de Sint-Luciovloed in 1287, de Sint-Maartensvloed in 1686 en de desastreuze Kerstvloed in 1717. Daarnaast veranderden door de stormvloed vaak de zeestromen, wat bij het ontbreken van adequate dijkbescherming eveneens in belangrijke mate bijdroeg aan immense veranderingen in de landschapsarchitectuur van het waddengebied. Geulen tussen de zandplaten en duinrijke eilandjes ontstonden en verzandden, waardoor weer nieuwe, vaak grotere eilanden werden gevormd, terwijl lagere delen werden weggeslagen. Uiteindelijk verdwenen gebieden die aanvankelijk nog droogvielen onder invloed van de stormvloed en de getijden permanent onder de waterspiegel. Daardoor onderscheidden de hoger gelegen gebieden zich hoe langer hoe meer als (deels bewoonde) eilanden, die zich op deze natuurlijke wijze definitief ‘losmaakten’ van de ‘vaste wal’. De eilanden en hun bewoners genoten aanvankelijk van hun vrijheid, zowel in letterlijke als in figuurlijke zin. Sommige van de eilanden, zoals Terschelling, Schiermonnikoog en Ameland, golden als betrekkelijk ‘Vrije Heerlijkheden’. Zolang het hun belangen niet schaadde, lieten de Staten van Friesland en Holland de eilanden ongemoeid en waren het vooral gezaghebbende families die er de scepter zwaaiden.

Menselijk ingrijpen droeg door de eeuwen heen in belangrijke mate bij aan het ‘kustplaatje’, zoals dat vanaf de zestiende eeuw min of meer zijn vorm heeft gekregen, dat wil zeggen zoals we het nu nog kennen. Dat ingrijpen gebeurde bijvoorbeeld door het aanbrengen van bedijking, waaronder de aanleg van zogenoemde stuifdijken, waardoor afzonderlijke eilanden en zandplaten met elkaar werden verbonden. Daarnaast werden kweldergebieden, dat wil zeggen aangeslibde en deels begroeide stukken land die direct, zonder duinenrij of dijken aan zee grenzen, ingepolderd. Die laatste activiteit werd aanvankelijk vooral geïnitieerd door de verschillende kloosterorden, die vanaf omstreeks het jaar 1000 tot halverwege de zestiende eeuw bijzonder actief waren in de Noordelijke Nederlanden

Paleografische kaart 800 n chr.

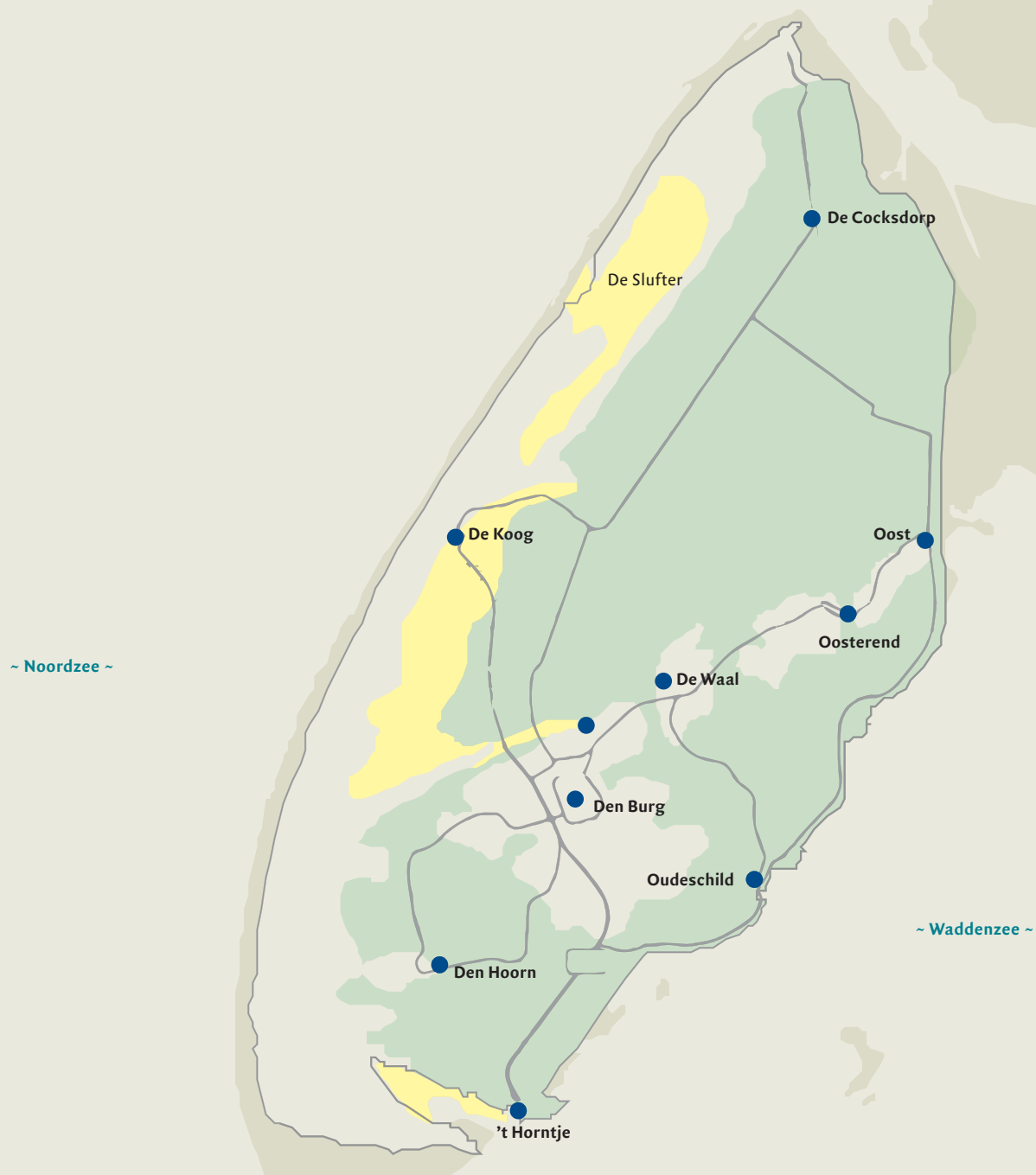
De grillige kustarchitectuur in de vroege middeleeuwen, gevormd door getijdengebieden in wat later de Waddenzee zou worden, met het Vlie en de Middelzee als verbindende zeearmen met de Noordzee. Aan de begrenzing met de Noordzee ontstaan de strandwallen met duinen, het prille begin van de Waddeneilanden. Ter oriëntatie zijn relevante plaatsen ingetekend: DH, Den Helder; Ha, Harlingen; L, Leeuwarden; H, Holwerd en La, Lauwersoog. Doorgetrokken lijnen geven de tegenwoordige kustlijnen weer. Het Marsdiep is als zeegeul ontstaan in 1172

Vos, P. & S. de Vries 2013; 2e generatie palaeogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0). Deltares, Utrecht. Gedownload van www.cultureelerfgoed.nl. Bewerkt

en vooral op de ontstane eilanden. Het waren meesters in de kunst van het aanleggen van bedijking, waardoor een betekenisvolle ontwikkeling van de agrarische sector mogelijk werd. Aan het einde van de twaalfde eeuw hadden de kloosters een kwart van de Friese bouw- en weidegronden in bezit. Uithoven, van waaruit deze activiteiten werden ondernomen, werden op vrijwel alle eilanden gesticht. Vooral Schiermonnikoog spreekt in die context natuurlijk tot de verbeelding. Maar het was bepaald niet het enige eiland waar het monniken waren die in belangrijke mate bijdroegen aan de ontwikkeling ervan.

Vanaf het einde van de negentiende eeuw vond aan de Nederlandse kust verdere ‘cultivering’ van het ‘eilandenbestand’ plaats door professionele organisaties zoals Rijkswaterstaat en Staatsbosbeheer. Dat gebeurde bijvoorbeeld door het aanbrengen van strekdammen om de kustafslag tegen te gaan en de aanleg van bebossing om zandverstuivingen te beperken. Ingrepen die tot op de dag van vandaag nodig zijn, want de eilanden zijn voortdurend in beweging: met enige meters per jaar ‘wandelen’ ze verder, van west naar oost.

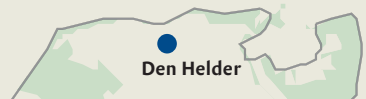
TEXEL

~ Noordzee ~

~ Waddenzee ~

~ Marsdiep ~

Den Helder

INLEIDING

T

ot omstreeks het jaar 1000 bestond het noordelijke kustgebied van Nederland uit een grote veenvlakte, die doorkliefd werd door een aantal zearmen.

Daaronder bevonden zich de Middelzee in Friesland en het iets westelijker gelegen Flie of Vlie, dat de Noordzee verbond met het Flevomeer (Lacus Flevo). In deze vlakte bevonden zich een aantal relatief verhoogde heuvelachtige gebieden, waaronder Texla, in de vroege middeleeuwen een gouw in Frisia ten westen van het Vlie, dat de westelijke begrenzing van het noordelijke kustgebied vormde. Het gebied werd herhaaldelijk geteisterd door allesverwoestende stormvloed, met name in de twaalfde en dertiende eeuw.

Westerstormen veroorzaakten doorbraken van duinen en pas aangebrachte dijken in het kustgebied van Texla, waardoor het water toegang kreeg tot het achterland. Zo ook via een doorbraak waarbij het Marsdiep tussen het huidige Texel en Den Helder veranderde in een diepe geul. Het zou het begin vormen van het ontstaan van een eiland, dat in de loop der eeuwen ‘samensmolt’ met naburige eilandjes, tot Texel in de achttiende eeuw de vorm kreeg zoals we die nu nog kennen.

Texel heeft zijn ontstaan voor een belangrijk deel te danken aan de uit keileem samengestelde heuvels, die dateren uit de voorlaatste ijstijd, ongeveer 150.000 jaar geleden. Deze heuvels waren de restanten van stuwwallen, uitlopers van gletsjers. Ongeveer 30.000 jaar geleden, tijdens de periode van het Weichselien, werd het keileemplateau bedekt met metersdikke zandlagen als gevolg van sneeuw- en zandstormen. Dit fundament maakte het heuvelachtige gebied bij uitstek bestand tegen verwoestende stormen, waardoor het aantrekkelijk werd als een relatief veilige plek voor bewoning. Het zou dan ook de kern vormen van het gebied waaruit later het eiland ontstond. Zeer waarschijnlijk waren het de Allerheiligenvloed in 1170

en de Sint-Nicolaasvloed van enkele jaren later (1196) die het ontstaan van het eiland Texel inluiden. Als gevolg van deze vloed braken duinen door en werd het Marsdiep – tot dan toe een onbeduidend, door de duinen lopend stroompje – een diepe en brede geul. Er kwam een permanente toegang van het water tot het achterland, waardoor ook de Zuiderzee ontstond. Het is eveneens waarschijnlijk dat deze gebeurtenissen, een meer of minder luwe ligging ten opzichte van Texel en wijzigingen in geulen en stromingen, hun effect zullen hebben gehad op het ontstaan van de overige Waddeneilanden.

Aanvankelijk bestond Texel dus uit door gletsjers achtergelaten

Landschapsreservaat
De Hoge Berg. Het Doolhof
bosje (midden) markeert
het hoogste punt. Links de
Georgische erebegraafplaats

keileembulten en keien. Het omvatte het gebied tussen Den Burg en Oudeschild dat nu bekend is onder de naam De Hoge Berg. Ernaast lagen een duingebied genaamd Ganc, op een eilandje rondom het huidige De Koog, en enkele kleine polders. Ook werden er terpen opgeworpen, waardoor het gebied verder werd versterkt en voor bewoning beschikbaar werd. De aanwezigheid van terpen suggereert dat delen van het gebied toen nog regelmatig onder water stonden, onder invloed van de getijden en stormen.

Het duurde tot de achttiende eeuw tot Eierland, in eerste instantie onderdeel van Vlieland, daarna een zelfstandig eiland, verbonden werd met het 'Oude Land van Texel', globaal het gebied tussen Den Hoorn en Oosterend, met De Hoge Berg als middelpunt. Na aanslibbing en verdere inpoldering kreeg het eiland in de negentiende eeuw zijn definitieve vorm.

Maar voor het zover was, maakte Texel al een stormachtige ontwikkeling door als maritiem knooppunt. Dat was met name het geval van de zestiende tot en met de achttiende eeuw, toen de Nederlanden zich manifesteerden als een zeer welvarende handelsnatie, die beschikte over een van de machtigste handelsvloten. Het Marsdiep lag op de scheepvaartroute naar de Zuiderzeehavens, waartoe onder andere de havens van Kampen en Amsterdam behoorden. Tot het midden van de negentiende eeuw was deze route alleen bereikbaar via de Zuiderzee. Het was dan ook de rede van Texel, gelegen aan de zuidoostelijke kant van het eiland met Oudeschild als centrum, die 'onderdak' bood aan de koopvaardij schepen die uitvoeren naar alle denkbare windstreken. Deze in meerdere opzichten uiterst belangrijke strategische positie van het eiland bracht ook nauwe betrokkenheid van de Admiraliteit, een soort ministerie van de Marine ten tijde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1795), met zich mee. Naast een beschermende functie tegen vijandige aanvallen van de Republiek in het algemeen droeg deze zeemacht ook verantwoordelijkheid voor de bescherming van de handelsvloot. 'Vaderlandse helden' als Michiel de Ruyter (1607-1676), Maarten Harpertzoon Tromp (1598-1653) en zijn zoon Cornelis Tromp (1629-1691) waren er als admiraal in dienst en bezochten het eiland frequent. Het economisch gewin dat uit deze activiteiten voortvloeide voor Texel was aanzienlijk, maar het aanvankelijke beeld dat vooral de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) bepalend zou zijn geweest voor de welvaart van het eiland in die tijd behoeft enige bijstelling. Naast zijn maritieme betrokkenheid heeft Texel ook een lange agrarische geschiedenis, die teruggaat tot ver voor zijn ontstaan als eiland.

De rede van Texel aan de
waddendijk bij Oudeschild;
rechts de contouren van
Den Helder aan het Marsdiep